

<sup>61</sup> Про наукову діяльність В.Латишева, який «являє собою практично ідеальний тип ученого-класика», детальніше див.: *Фролов Э.Д.* Русская наука об античности: Историко-графические очерки. – Санкт-Петербург, 2006. – С.253–289. Зокрема, автор зазначає, що В.Латишев у 1911–1912 рр. здійснив повне видання латинською мовою текстів, які містилися у двох зводах (Московському 59 та Єрусалимському 93), водночас займаючись з'ясуванням імені автора цих агіографічних пам'яток (Там же. – С.277–278, з літ.).

<sup>62</sup> *Толстой И.И.* Указ. соч. – С. 98, прим.1.

<sup>63</sup> *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель Херсонеса. – Х., 2000. – С.460–461, 578; *Сорочан С.Б.* О храме во имя апостола Петра в раннесредневековом Херсонесе/Херсоне // Восток – Запад: межконфессиональный диалог: Тез. докл. и сообщ. – Севастополь, 2002. – С.37–38; *Его же.* О храме св. апостолов и епископальном архитектурном комплексе на северо-восточном берегу византийского Херсона // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – К.; Судак, 2004. – С.183–192; *Его же.* Византийский Херсон. – Ч.1. – С.98–99; *Зубарь В.М.* Введение. – С.402; *Виноградов А.Ю.* Херсонесский храм св.Петра и его эпиграфические памятники // Херсонесский сборник. – 2005. – Вып.ХІV. – С.91–93.

<sup>64</sup> *Сорочан С.Б.* Византийский Херсон. – Ч.2. – С.1273–1274, комент.184.

<sup>65</sup> Див. з літ.: *Завадская И.А.* Указ. соч. – С.413.

<sup>66</sup> Див.: *Золотарёв М.И., Буйских А.В.* Теменос... – С.78–101; *Буйских А.В.* Градостроительство и архитектура. – С.314–320; пор.: *Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В.* Жизнь и гибель... – С.576–579; *Зубарь В.М.* Введение. – С.402; *Русяева А.С.* Религия... – С.147.

<sup>67</sup> Цит. за: *Бондаренко М.Е.* Указ соч. – С.31. Напевно, тільки на одну версію «Житій» звернув особливу увагу й М.Бондаренко.

<sup>68</sup> У трагедії Еврипіда «Іфігенія в Тавриді» (106–107, 118–119, 251–258) також описано печеру у скелі біля храму Артеміді, в якій переховувалися Орест і Пілад, що прибули до Таврійського краю за її статуєю. Цікаві свідчення наведено Павсанієм (І, 28, 4) про те, що якщо спускатися з афінського акрополя, на якому стояв славнозвісний Парфенон (Партенон), через пропілеї, то там є джерело води, а неподалік у печері розташоване святилище Аполлона.

<sup>69</sup> *Зубарь В.М.* Места отправления религиозных культов... – С.33.

*The article is devoted to the consideration of the basic concepts and materials about the toponym Parthenon, an original cult and temple of Parthenos – the supreme goddess of Chersonesos in Taurica.*

Т.В.Чухліб\*

## МАЗЕПИНСЬКА УКРАЇНА МІЖ РОСІЙСЬКОЮ ТА ШВЕДСЬКОЮ КОРОНАМИ: ДИЛЕМА ВИБОРУ ПРОТЕКЦІЇ

*Стаття присвячується 300-річчю воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи, українсько-шведського союзу та Полтавської битви. Досліджується участь ранньомодерної Української держави у Великій Північній війні 1700–1721 рр., що висвітлюються в контексті зміни міжнародної та воєнно-політичної ситуації у Центральній, Північній і Східній Європі. Розкривається визрівання ідеї та причини розриву відносин Українського гетьманату з московським царем Петром І, а також мотивація переходу І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII Густава.*

У зв'язку з 300-річчям воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи проти Москви, українсько-шведського союзу та Полтавської битви, як і колись у 1809, 1859, 1909 та 1959 рр., надзвичайно актуалізуються наукові,

---

*Чухліб Тарас Васильович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.*

політологічні, ідеологічні та свідомісні оцінки тих історичних подій. Цікаво, що, досліджуючи етнічну ієрархію Російської імперії у XIX ст., швейцарський історик Андреас Каппелер зробив несподіваний висновок: тогочасні українці з погляду політичної лояльності до імперського центру поділялися на три групи – «мазепинців», «малоросів» і «хохлів». При цьому «мазепинцями» у Санкт-Петербурзі та Москві вважали сепаратистів, які прагнули до відновлення якщо й не власної державності, то хоча б самобутньої національної культури<sup>1</sup>. Як бачимо, що й через 100–200 років від часу відмови (умотивованої, на думку одних істориків, та невмотивованої – інших) І.Мазепи від сюзеренітету московського царя Петра I та переходу гетьмана під протекторат шведського короля Карла XII Густава серед російського політикуму добре пам'ятали про «підступний» виступ козацької еліти за свої «права та вольності» на початку XVIII ст.

Очевидно, що події 1708–1709 рр. з погляду ситуації, яка склалася на той час у Центральній та Південно-Східній Європі, слід оцінювати у рамках стосунків «сюзерен/протектор – васал/протегований», що накладалися на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби. На той час існував т. зв. суспільний договір між монархами і васальнозалежними правителями, який полягав у правовому визначенні «*In dominium suum rex imperator est*». На практиці це означало обіцянку суверена/сюзерена в обмін на покору та військову допомогу з боку свого васала надавати йому захист і пошановувати його «*privilegia et libertates*»<sup>2</sup>. При цьому, якщо договір порушувався кимось із політичних контрагентів, «ображений» мав право повстати проти свого володаря та розірвати попередні домовленості, у т. ч. і в односторонньому порядку. Звичайно, що у такому випадку васальний правитель визнавався своїм колишнім патроном за надзвичайно небезпечного зрадника інтересів його держави.

Саме у контексті усталених політико-правових стосунків ранньомодерного часу ми й намагалися розглянути проблему участі козацької України у Північній війні 1700–1721 рр., під час якої перед її урядом постала раптова і непроста дилема цивілізаційного вибору: кого ж підтримувати у довготривалій боротьбі за корону східноєвропейського «володаря світу» – московського царя Петра I чи шведського короля Карла XII Густава разом із його сателітом, польським королем Станіславом Лещинським?

## I

Історіографія чергової Північної війни є надзвичайно великою<sup>3</sup>, а тому зупинимось на висвітленні участі у ній Українського гетьманату на тлі тих міжнародних та військово-політичних процесів, що призвели до кардинальної переорієнтації зовнішньої політики уряду І.Мазепи, що, згідно з Коломацькими статтями 1687 р., перебував у васальній залежності від Московського царства.

З оголошенням улітку 1700 р. царем Петром I війни Шведському королівству та початком нової Північної війни довготривалій російський підданий, гетьман Війська Запорозького і «регіментар обох сторін Дніпра» І.Мазепа отримав від свого сюзерена наказ надіслати йому на допомогу для війни зі шведами у Прибалтиці та на півночі Росії певну кількість українського війська. 23 серпня того ж року близько 10 тисяч козаків Полтавського, Чернігівського, Ніжинського та двох охочекомонних полків на чолі з ніжинським полковником та гетьманським небожем І.Обидовським вирушили на «монаршу службу»<sup>4</sup> у напрямку Новгороду. Тоді ж у своєму листі до Москви І.Мазепа зауважив, що у грамоті царя та листі великого боярина Федора Головіна до Батурина були різночитання – Петро I «повелівав», щоб українські полки рухалися безпосередньо до Новгороду через Брянськ, Можайськ та Смоленськ, а Ф.Головін писав

у своєму указі, щоб козаків відразу ж «посилали в границі Інфляндії» для сполучення з російською армією<sup>5</sup>.

Окрім того, у царській грамоті від 20 серпня 1700 р. наказувалося відіслати частину козацьких полків із Лівобережної України «на допомогу королівській величності (Августу II Саксонському – Т.Ч.) під Ригу»<sup>6</sup>. На допомогу польському королю до Лівонії було відправлено 3000 українців на чолі з полтавським полковником І.Іскрою<sup>7</sup>. Але вчасно прибути на з'єднання з російською армією та взяти участь у програвшій для неї битві під прибалтійською Нарвою наприкінці листопада 1700 р. українці не встигли, а лише відзначилися в локальних сутичках зі шведськими військами поблизу Дерпта (суч. Тарту в Естонії), Нейгаузена, Гдова<sup>8</sup>, Печер, Ряпина, Новокезеричька, Сиренська, Валок, Пери та Пскова.

Поза тим військо лівобережного Українського гетьманату взяло участь у т. зв. Малій війні 1700–1702 рр. Петра I із Карлом XII Густавом, особливо у період із грудня 1700 р. до жовтня 1702 р., у Східній Прибалтиці<sup>9</sup>. Протягом цього часу українці брали участь у неодноразових походах на Марієнбурзьку (Мальборкську) фортецю, а також відзначалися в локальних перемогах над шведами поблизу Ерестфера, Гуммельсгофа, Гелнетів, Каркузи, Лагосу, Ракобору, Алісти та інших міст Естляндії й Ліфляндії<sup>10</sup>. Відомо, що наприкінці 1701 р. 10 636 «слобідських черкас» відпустили з далекої Псковщини до України. У результаті поранення і хвороби в лютому 1701 р. помер І.Обидовський, а наказним гетьманом над цим підрозділом став київський полковник К.Мокієвський.

У 1701 р. Гадяцький полк на чолі з полковником М.Бороховичем<sup>11</sup>, декілька тисяч запорожців та підрозділи правобережного полковника С.Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу. Того ж часу близько 17 тис. українців у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського, двох компанійських полків на чолі з наказним гетьманом Д.Апостолом<sup>12</sup>, а також кількох полків зі Слобідської України у вересні–жовтні того ж року сприяли витісненню шведів із Псковщини<sup>13</sup>. Українське військо підлягало під загальне командування воєводи Б.Шереметєва й за його наказом мало «ходити за рубеж непрестанно и чинить для прокормления себе загоны и воинский промысел над неприятельскими жилищами»<sup>14</sup>. Розпис жалування козацької старшини за той час згадує про 6 компанійських і сердюцьких полків Українського гетьманату, які поруч із «городовими» козаками брали участь у Ліфляндській кампанії<sup>15</sup>. Унаслідок вдалих дій російських підрозділів та українського козацтва на Півночі Б.Шереметєву було присвоєно звання генерал-фельдмаршала та нагороджено орденом св. Андрія Первозванного.

Водночас потрібно зазначити, що під час бойових дій у Прибалтиці 1701 р. у козацьких полках розпочалися великі заворушення, спричинені тим, як зазначалося в одному із документів, що «вельми голодно на хліб, дуже потрібно на одяг, особливо кінського корму»<sup>16</sup>. З огляду на це кілька тисяч козаків добровільно перейшли служити на бік шведського короля. У січні 1702 р. цар Петро I навіть був змушений видати грамоту до українських перебіжчиків із закликом повернутися під його владу й обіцянкою видання їм за це «щедрого царського жалування»<sup>17</sup>. Однак погане забезпечення українських військ, невміле керування ними з боку російського головного командування, великі втрати серед козацтва, а також використання їх як допоміжної робочої сили продовжували стимулювати масові переходи українців на бік Шведського королівства<sup>18</sup>, а також самовільне повернення козаків до України<sup>19</sup>.

У боях у гирлі Неви під Нотебургом (Орешек) та Нієншанцем (Канци) протягом 1702–1703 рр. був задіяний Чернігівський полк, очолюваний Ю.Лизогубом<sup>20</sup>. 12 тисяч козаків під керівництвом наказного гетьмана М.Миклашевського разом із російськими, польськими та литовськими частинами завадили

військам Карла XII Густава оволодіти білоруськими землями. Зокрема, українці відзначилися під час штурмів Бихова та Могильова<sup>21</sup>. Водночас, згідно з висновками багатьох істориків, зокрема, сучасного московського вченого В.Артамонова, «російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів»<sup>22</sup>. Хоча треба зазначити, що питання щодо оволодіння південною частиною білоруських земель було одним із пріоритетних завдань для гетьманських урядів України, починаючи ще від часів Б.Хмельницького.

Уже з 1703 р. царський уряд очікував нападу з боку шведського короля Карла XII Густава на Київ, а тому І.Мазепа за указом Петра I розпочав зміцнення оборонних укріплень Печерського монастиря. Окрім того, гетьман за наказом Москви підготував для відправки до театру бойових дій декілька сот бочок пороху. А взагалі порохіві заводи Українського гетьманату мали виробити для військових потреб Російської монархії на початку Північної війни 2 тис. бочок пороху<sup>23</sup>.

На прохання польської сторони про допомогу<sup>24</sup>, за наказом Петра I від 20 лютого 1704 р., гетьман І.Мазепа послав на з'єднання з військами Августа II Саксонського шеститисячний підрозділ<sup>25</sup>, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступив на Правобережну Україну із сорокатисячним військом. У вересні козацькі полки на чолі з І.Мировичем змусили шведські війська відійти від Львова. У жовтні 1704 р. кількатисячний козацький підрозділ поблизу річки Одер неподалік селища Всхов вступив у бій з основними силами шведської армії на чолі з Карлом XII Густавом. «Тут дорогою король натрапив 2500 козаків, що простували були до шлезького кордону. Ці козаки йшли з облоги з Польщі й нічогосінько не знали за те, що прийшов наш король. Вони спокійно собі стояли в одному дубовому гаї і мало не всі позлазили з коней. Коли вони побачили наше військо, то відступили до якогось села, та наші гналися за ними вслід і застрелили багатьох з них. Козаки поховалися по хатах, а здебільшого поставали поміж хатами й багато стріляли, але не заподіяли нам великої шкоди, бо Його Величність загадав зараз-таки з одного боку стріляти на них з гармат, а з другого боку наскочила кіннота й понищила усіх, хто чинив опір... Начальник цих козаків звався сотником, але ще на початку бою його забив гарматний набій. Але 40 чоловік з них король взяв у полон, і забрав їх із собою на прохання короля Станіслава»<sup>26</sup>. Протягом жовтня-листопада 1704 р. декілька тисяч українських козаків І.Мазепа допомагали Августу II Саксонському у боротьбі зі шведами та королівською опозицією поблизу Варшави та інших польських міст<sup>27</sup>.

16 травня 1705 р., перебуваючи в Батурині, І.Мазепа писав, що «дістав наказ Його Царської Пресвітлої Величності, щоб з усім Військом Запорозьким іти на Брест-Литовський, а там чекати на другий наказ, щодо напрямку подальшого маршу»<sup>28</sup>. Відомо, що, виконуючи чергове розпорядження з Москви, гетьман відіслав 3-тисячний підрозділ у напрямку Полоцька та Вітебська. На початку квітня український гетьман отримав ще один указ від свого монарха, в якому зазначалося: «...Самому тебе, верному подданному нашому, убрався в тридцяти-тисячном числі, итти ныне прямо к берегу Днепровому, а Днепр переправясь, ити в польских краях прошлогодним путем, а не к Брести Литовской, и быть в тамошнем воинском походе для охранения Малоросиского нашего краю и для поиску и промыслу над неприятелем, буде где случай позовет...»<sup>29</sup>.

Наприкінці червня 1705 р. гетьман отримав чергову вказівку від царя Петра I рухатися на чолі 30-тисячного війська у напрямку міста Сандомира<sup>30</sup>. У липні І.Мазепа успішно переправився через річку Случ та підійшов до Збаража<sup>31</sup>. На початку серпня він разом із військом вже був поблизу містечка Залозців на Тернопільщині. У листі до російського урядовця Ф.Головіна гетьман

висловлював сподівання, що невдовзі він на чолі української армії вирушить до Гродна<sup>32</sup>, але у середині серпня 1705 р. отримав розпорядження від царського канцлера рухатися «обережно в бік Варшави», адже її окупували війська шведського короля<sup>33</sup>. Наприкінці серпня українські війська перейшли Віслу й розмістилися у Люблінському воєводстві, звідки І.Мазепа писав до О.Меншикова: «...под Варшаву на потуги шведські ити не могу, бо и во всих монарших указах пространно изображено, абым баталеи неприятелеви не давал и о вашем, заховуючи осторожность, уступал»<sup>34</sup>.

Перебуваючи в обозі під Красним Ставом, 1 жовтня 1705 р. у черговому листі до О.Меншикова гетьман І.Мазепа просив видати царський указ, щоб «ви-правою под Варшаву значной партии войска учинил над неприятелем военный експеримент» і повідомляв, що перед тим вже відправив до околиць столиці Речі Посполитої 9-тисячний корпус на чолі з чернігівським, гадяцьким та ніжинським полковниками<sup>35</sup>. З огляду на зміну воєнної ситуації, у другій половині вересня І.Мазепа за царським указом вже готував свої полки для походу до польського міста Замостя.

У тогочасній анонімній рукописній газеті описувався виступ козацького війська разом із московськими підрозділами до Польщі: «Першим іде полк Фастівський Михайлів (полковника Михайла Омельченка – Т.Ч.), він і місце для табору обирає і стає на передовій сторожі. Потім ідуть полки війська компанійців і сердюків. Потім іде Ясновельможний Його Мосьт Пан Гетьман. Перед ним носять булаву, над ним – бунчук із немалою і пристойною консистенцією. Потім ідуть городові полки лінією і на флангах. Піхота як московських полків, так і піших сердюків полк йде при гарматах, амуніції і таборах, у резерві йдуть два полки, тобто Самуса та Іскри; і так стоять вони в резерві. Потім іде група Нехлюя (російський командувач Семен Неплюєв – Т.Ч.) або на фланзі, або ззаду, так і стоїть Москва особливим табором. Вигляд Ясновельможного Пана Гетьмана, якщо йдеться про намети, срібний посуд, коні, в усьому може рівнятися з королівським»<sup>36</sup>.

На початку жовтня 1705 р. українська армія перебувала неподалік Замостя<sup>37</sup>. Тут гетьман отримав розпорядження від Ф.Головіна щодо входження до міста під виглядом польських військ та залишення у місті боєздатного гарнізону з артилерією<sup>38</sup>. У цей час І.Мазепа скаржився Петру I на дії польських союзників, які «не тилко утиски в добування збожія, но и забойства чинятся»<sup>39</sup>. Тоді ж гетьман І.Мазепа одержав «статті» від Петра I з наказом залишити 25 тисяч «чоловік добрих» у Белзькому та Руському воєводстві, а самому повернутися поближче до українсько-польського кордону «у зручне місце, але ближче, ніж сто верст до рубежу не наближуватися, і там розташуватися. І так в Україні все зможе управляти, а і полякам не без страху буде»<sup>40</sup>.

Згідно з царським наказом та за «королівською згодою» Августа II Саксонського, у листопаді 1705 р. гетьман розпорядився «війська регіменту мого на зимові квартири у воєводстві Белзькім, у землі Холмській» розташувати під керівництвом наказного чернігівського полковника Павла Полуботка<sup>41</sup>. 9 листопада гетьман І.Мазепа видав спеціальний універсал щодо переміщення і дислокації українського війська на східних землях Речі Посполитої<sup>42</sup>. Сам І.Мазепа, виконуючи царське розпорядження, рушив перезимувати до міста Дубна. Там наприкінці листопада розмістилася похідна військова канцелярія Українського гетьманату. 26 листопада 1705 р. до гетьмана надіслав чергове розпорядження Ф.Головін, який за царським указом наказував І.Мазепі надіслати семитисячний козацький підрозділ на з'єднання із саксонськими військами та облоги разом із ними польських міст Кракова і Сандомира<sup>43</sup>.

Перебуваючи з похідною канцелярією у Дубні, 1 грудня 1705 р. гетьман І.Мазепа наказав гадяцькому полковнику М.Бороховичу знімати стації із при-

леглої до Белзького і Волинського воєводства частини території «Руського воєводства і землі Львівської»<sup>44</sup>. Тоді ж царський регіментар отримав розпорядження залишити в Дубно наказного гетьмана, а самому відбути до Лівобережної України. Очевидно, що Петро I та його оточення почали побоюватися, що на І.Мазепу можуть негативно вплинути таємні посланці шведського ставлення С.Лещинського (перед тим український гетьман мав зустріч із шляхтичем Вольським, що оголосив йому секретні пропозиції від прошведського короля<sup>45</sup>). Після вмотивованої відмови прибути до Батурина, що аргументувалося складною військово-політичною ситуацією, І.Мазепа отримав наказ від царя Петра I про «вибрання» із Белзького воєводства 20 тисяч коней і декількох сотень волів<sup>46</sup>. Гетьман відповідав, що не може цього зробити з огляду на бідність місцевої шляхти та негативне ставлення до нього польських урядовців. Окрім того, І.Мазепа звертав увагу московського сюзерена на те, що підлегле йому військо залишилося «голе й босе», тобто майже без їжі та фуражу.

21 грудня 1705 р. І.Мазепа повідомляв, що отримав черговий царський наказ відправити декілька полків під керівництвом полковника П.Полуботка у напрямку до Кракова і Сандомира для з'єднання із саксонськими військами Августа II Саксонського<sup>47</sup>. Як звітував невдовзі чернігівський полковник, він виконав це завдання й успішно дійшов до кордону з Угорщиною. Водночас за наказом гетьмана козацькі підрозділи відвоювали у «шведського адгерента» й київського воєводи Потоцького міцно укріплену фортецю Броди, де захопили велику кількість зброї, зокрема, артилерії: 17 гармат «спижових чвертькартаних», 16 – «спижових півкартаних», 6 – «шестифунтових», 4 – «трифунтові», 3 – мортири, 3 – «органки спижові» та 16 «гаківниць і поодиноких обложних». Разом із гарматами українці вивезли з Бродів 129 бочок пороху, 116 ядер, а також 600 мушкетів та 500 «шишаків для солдат»<sup>48</sup>.

Окрім зайняття Бродської фортеці, козаки ходили маршем до Брест-Литовського, допомагали російському гарнізону укріплювати Замойську фортецю та сприяли «великоросійським військам Його Царської Пресвітлої Величності» поблизу Гродна<sup>49</sup>. У білоруському місті Гродно на той час розташовувалася штаб-квартира Петра I, а також військова резиденція лівобережного Українського гетьманату під керівництвом козацьких старшин А.Войнаровського та І.Черниша. Окрім того, спільно з російськими військами у Західній Білорусії діяли Київський і Прилуцький полки на чолі з наказним гетьманом Д.Горленком.

Перший місяць нового, 1706 р., пройшов без великих змін на театрі військових дій Великої Північної війни, однак вже на початку лютого І.Мазепа отримав наказ із Москви негайно вирушати у напрямку Литви<sup>50</sup>. Український гетьман відповідав, що не може так швидко зібрати усе своє військо, адже одна його частина перебуває під Замостям, друга – під Бродами, а третя ще не повернулася з походу Краківського та Сандомирського воєводств.

Цікаво, що дане царське розпорядження було продубльовано «ординансом» від польського короля Августа II Саксонського. З огляду на монарші розпорядження, 16 лютого гетьман видав універсал до шляхти Волинського воєводства Речі Посполитої про постачання провіанту для козацького війська: «...цими днями прибув до мене ордонанс Найяснішого Монарха, Його Королівської Милості Августа II, аби в цьому військовому розпалі, коли ворожа люта сила нищить збройно гідність, право і вольності Вітчизни та інші робить насильства, цієї пори, яка є важкою і для подальшого збереження допоміжних військ: московських, саксонських і козацьких, які могли б відновити сили, стати на шляху ворога... збрали з кожного дому, не минаючи нікого в цьому воєводстві Волинському, належний провіантний податок...»<sup>51</sup>.

Невдовзі у напрямку Білорусії та Литви в авангарді вирушив кількатисячний підрозділ на чолі з Д.Апостолом, а у першій половині квітня у Мінську вже

перебували основні сили козацького війська. Однак саме під час просування української армії з Дубна до Мінська шведи розбили окремі підрозділи під Несвіжем (на чолі з полковником М.Миклашевським, який там і загинув)<sup>52</sup>, у Ляховичах (під орудою переяславського полковника І.Мировича, який потрапив у полон, де й помер<sup>53</sup>) та поблизу Клецька (загін Д.Апостола)<sup>54</sup>. Зокрема, під Клецьком зазнав поразки українсько-російський корпус, який складався з 2 тис. 150 московських драгун і стрільців С.Неплюєва та 2 тис. 500 козаків і сердюків<sup>55</sup>.

Наприкінці травня 1706 р. І.Мазепа повідомляв Петра І з Гомеля, що він рухається до України «ледве живий від багатьох трудів, турбацій, печалі і від хвороби, що сталася»<sup>56</sup>. Прибувши до Батурина й трохи перепочивши, гетьман отримує наказ від московського царя будувати та укріплювати Печерську фортецю у Києві. Восени 1706 р. І.Мазепа особисто очолив будівничі роботи на Печерських пагорбах, але неодноразово скаржився своєму сюзерену, що козаки дуже втомлені після участі у військових походах та й взагалі непридатні до такого роду діяльності<sup>57</sup>. 18 січня 1707 р. гетьман отримав такий наказ від свого сюзерена: «1) чтоб заранее к походу изготovitься и чтоб по самой первой траве в мае под Киевом стать, как для совершения начатой фортеции, а паче для обороны от неприятеля своего края, чего для надлежит вящее приготовление в войсках иметь; ...советываю вам довольное число лопаток и заступов велеть взять з собою, також и добрую полковую артиллерию, дабы возможно у Днепра (ежели неприятель будет) в удобных местах шанцами или окопами укрепиться и там возбранить неприятелю вход в свою землю...»<sup>58</sup>.

У квітні 1707 р. І.Мазепа старанно виконував накази царського уряду, що були відображені у «пунктах» Петра І й передбачали: 1) збір козацького війська у Києві 10 червня для укріплення Печерської фортеці; 2) після фортифікаційних робіт виступити до правобережних міст Павлочії й Фастова, а розвідників вислати до Полонного; 3) п'яти тисячам виборним козакам рухатися до Любліна. Окрім того, цар наказував гетьману залишити у разі наступу шведсько-польських військ Київ та Печерську фортецю, а також повідомляв його про те, що «Севскому разряду надлежит быть при гетмане всему, также и офицеров несколько прислано будет»<sup>59</sup>. До кінця квітня 1707 р. потрібно віднести й універсал І.Мазепа до полковників і старшин про безпеку для магнатської родини Шембеків та інших високих світських і духовних урядовців Речі Посполитої: «...в яких тільки воеводствах, землях і повітах знаходяться, беремо в особливу нашу протекцію, охороняючи їх від усіляких явних і потаємних акраваций, спустошень, кривд і долечливостей»<sup>60</sup>.

Під час перебування в Любліні у червні 1707 р. Петро І отримав листовні скарги від гетьмана І.Мазепа на військові труднощі та поведінку російських військ, які під час проходження Україною жорстоко поводитися з місцевим населенням. У відповідь він надіслав до гетьмана свою грамоту, в якій повідомлялося: «...Всем проходящим войскам Нашим и посыльщиком с казною чрез Малороссийский край проходит скромно, не чиня никаких обид и разорения Малороссийского краю жителям, под опасением жестокого нашего гнева и казни»<sup>61</sup>.

Улітку 1707 р. в листі-проханні до австрійського імператора Йосифа І про надання йому князівського титулу український гетьман, по суті, звітував про великі заслуги козацького війська не лише у війні Священної ліги з Османською імперією протягом 1686–1700 рр., але й у військовій кампанії 1704–1706 рр.: «Ваша Императорська Величність зберігає у всемілостивій пам'яті те, що також стало досить відомим усьому християнству, що особливим Божим провидінням обраний і достойним чином благословенний найвищим генералом і командувачем понад 40 000 бойового війська запорозьких козаків і належних їм провінцій я мав лише єдину і найголовнішу турботу і справу про-

тистояти не тільки невіруючим татарам та іншим ворогам християнства, захищав та оберігав від них християнські кордони, а також у самому християнстві протистояв ворогам Його Царської Величності, мого Всемилоствитого пана й усіх його друзів, сусідніх володарів, у цьому протистоянні цим ворогам повсякчас піддавав небезпеці добро і життя своєї власної особи і підданих мені козаків...»<sup>62</sup>.

У лютому 1708 р. гетьман І.Мазепа за наказом Петра I перебував у Фастові. Тут формувалося козацьке військо для допомоги прихильникам Августа II Саксонського у боротьбі зі шведськими військами. «...В Хвастові, за указом Його Царської Величності, всемилоствитого мого Царя і Государя, з військами рейменту мого стою у всякій до відпору ворогові готовності»<sup>63</sup>, – писав 26 лютого гетьман до О.Меншикова. Окрім того, український гетьман повідомляв, що коронний гетьман А.Сенявський неодноразово звертався до нього про допомогу і висилку йому спочатку 3 тисяч, а потім 6 тисяч козаків. У даному випадку І.Мазепа не знав, яке ухвалювати рішення, адже не мав царського указу посилати свої підрозділи під «ляцьку команду». Трохи згодом, на початку жовтня, гетьман повідомляв польських урядовців щодо того, що не може надати війська з огляду на відсутність відповідного розпорядження від Петра I<sup>64</sup>.

Протягом другої половини квітня 1708 р. І.Мазепа перебував у Білій Церкві. Залишивши у Білоцерківській фортеці сердюцький полк Г.Бурляя (бл. 800 ос.), у липні гетьман перейшов разом із військом ближче до Києва й розташувався в районі Борщагівки. Тоді ж він повідомляв О.Меншикова про те, що «Станіслав [Лециньський], з частиною війська шведського, з військами литовськими і інших своїх партизанів, йде від Литви просто на Волинь»<sup>65</sup>. У середині липня 1708 р. І.Мазепа отримав листа від Петра I, в якому відзначалося, що «понеже неприятель идет по Днепру вниз, и потому, и по прочим всем видам намерение ево на Украину». А тому гетьманові наказувалося: 1) слідкувати чи немає в Україні якихось «підсилок» чи листів від Карла XII; 2) рухатися на чолі війська до Києва й залишивши там гарнізон іти за Дніпро «в зручне місце» (очевидно, до Білої Церкви); 3) підготувати до диверсійних дій проти ворога козацьку кінноту<sup>66</sup>. Гетьман виконав царські розпорядження та підготував 4-тисячний підрозділ на чолі з київським полковником К.Мокієвським і запропонував Петру I відправити його на допомогу прихильникам Августа II Саксонського до Правобережної України.

На початку серпня 1708 р. цар писав до І.Мазепа, що шведська армія вже перейшла Дніпро та рухається до Пропойська, а тому гетьманові наказувалося «з Києва итти в Украину свою»<sup>67</sup>. Окрім того, цар погоджувався на відправлення українських кіннотників у напрямку до Полонного й повідомляв гетьмана, що до нього на підкріплення вирушив генерал-майор Інфланд і бригадир Полонський з дивізією російських кіннотників. 16 серпня Петро I додатково інформував І.Мазепу, що шведський король відійшов до Могилева й невідомо, в якому напрямі буде рухатися, а тому гетьману наказувалося «стоять между Киевом и Черниговом»<sup>68</sup>. Але на початку вересня І.Мазепа отримав розпорядження приготуватися у похід до Білої Церкви з огляду на те, що за останніми відомостями Карл XII Густав «свой путь на Украину отменил»<sup>69</sup>. 14 вересня Петро I віддав остаточне розпорядження про похід українського війська до Білоцерківської фортеці для допомоги полякам<sup>70</sup>.

Ще у серпні 1708 р. гетьман І.Мазепа за наказом Петра I надіслав на білоруські землі, до Великого князівства Литовського, близько 4 тисяч козаків у складі Чернігівського, Стародубського та декількох компанійських полків<sup>71</sup>. Окрім того, невдовзі під Смоленськ гетьманом було відправлено Ніжинський і Переяславський полки (бл. 3 000 ос.). На Правобережній Україні продовжували перебувати Гадяцький і Київський полки<sup>72</sup>. Полтавський полк разом із ком-



панійцями Ю.Кожуховського придушував повстання донських козаків на чолі з К.Булавіним і повернувся до України у вересні 1708 р.<sup>73</sup> Окрім того, 2 компанійських полки за наказом російського командування проводили розвідувальні дії проти шведів у районі Смоленщини та Сіверщини<sup>74</sup>. Сам гетьман за царським указом рухався від Білої Церкви у напрямку Стародубщини для відбиття шведського нападу<sup>75</sup>.

20 вересня 1708 р. гетьман через спеціального кур'єра звернувся до свого сюзерена з повідомленням, що «малоросійський народ має певне опасіння про те, що велика частина військ малоросійських забрана з України..., і в дальній відстані знаходяться з України..., боронити Україну буде нікому»<sup>76</sup>. На це Петро I відповідав, що як тільки він отримає відомість про те, що шведський король Карл XII Густав перейшов Сож, то відразу ж відправить військові підрозділи на чолі з Б.Шереметєвим обороняти Україну.

На початку жовтня 1708 р. у листі до графа Г.Головіна гетьман просив його донести до царя важливу інформацію про таке: по-перше, при ньому знаходиться незначна кількість війська, з яким він не зможе дати належну відсіч шведам; по-друге, серед населення Полтавського, Гадяцького, Лубенського, Миргородського, Прилуцького, Переяславського, а також Чернігівського та Стародубського полків поширюються невдоволення та в окремих містах (Стародуб, Сосниця, Мглин, Гадяч) відбуваються бунти проти місцевої влади; по-третє, козацькі підрозділи, які мусили стримувати шведів, розбіглися; по-четверте, «люди полків Стародубського, Чернігівського і сотень засеймських, які багаточисельними купами і таборами від наступу шведського втікаючи, у дальні польові полки йдуть, і про неприятельське нашествя в Україну розповідають багатьма несамовитими словами»<sup>77</sup>; по-п'яте, на півдні України діють повстанські загони на чолі з ватажками Перебийносом та Молодцем, що можуть поширити «гультьяйство» на всю територію Лівобережжя. Але найважчим завданням гетьмана було втримати під своїм началом і ту невелику кількість козацтва, які заявляли що він «їх з військом в Стародубщину веде на крайню погибель»<sup>78</sup>.

Також у листі до Головіна І.Мазепа зауважував, що С.Лещинський разом зі шведами рухається у напрямку Києва, який не буде кому захищати, адже він за царським наказом мусить обороняти з усім наявним військом Стародубщину. «А тоді вже, сохрани Боже, неможливо нам тієї сторони (Правобережної України – Т.Ч.) і людей бідних тих тамошніх від неприятеля оборонити, яку вручив би на його ж Божий захист, то хоча б цю сторону (Лівобережну Україну – Т.Ч.) старатися потрібно, при допомозі Всевишнього, так від наступу ворожого, як і від внутрішнього сумяття, охоронити»<sup>79</sup>, – із жалем писав у цей час гетьман. Хоча російській владі вже у середині вересня стало відомо, що шведська армія планує йти до України. Зокрема, 10 вересня 1708 р. у «Журналі чи поденній записці Петра Великого» було занотовано, що московські підрозділи «в 10 день сентября вошли в Соболев, где получили подлинную ведомость, что неприятель уже Сожу реку перешел со всем войском и к Украине марш свой восприял...»<sup>80</sup>.

Реагуючи на повідомлення І.Мазепа про народні заворушення в Україні, на військовій раді у Почепі, що відбулася 9–10 жовтня 1708 р. за участю фельдмаршала Б.Шереметєва та інших російських урядовців, було вирішено, щоб київський воевода Д.Голіцин, залишивши міцний гарнізон у Київській фортеці, на чолі піхотних полків Білгородського і Севського розрядів та разом з артилерією рухався у «малоросійський край» для придушення «шатостей»<sup>81</sup>. Московське командування у цей час дуже схвилювало те, що «немалые возмущения» в Україні будуть відволікати на себе значну частину війська, яке б можна було використати проти шведів.

Як уже зазначалося, на момент входження до України шведських військ Карла XII Густава підрозділи українського козацького війська, що загалом на-

раховували близько 40–50 тисяч осіб, були розкидані на величезному театрі бойових дій – від Смоленська й Білої Церкви до Дону. Під безпосереднім керівництвом І.Мазепи залишалися тільки Лубенський, Миргородський, Прилуцький та 3 охочекомонних полки на чолі з полковниками Ю.Кожуховським, Г.Галаганом, А.Маламою (Андріяшем) та 4 сердюцьких полки під керівництвом Д.Чечеля, Я.Покотила, М.Антоновича та полковника Дениса<sup>82</sup>. Усього І.Мазепа тримав під контролем 3–3,5 тисячі найманців і таку ж кількість «городового» козацтва. З огляду на такий стан справ, який був спричинений наказами Петра I, гетьман через надісланого до царя генерального осавула Д.Максимовича висловив свою незгоду з тим, що «всі наші війська в далекій відстані знаходяться від України, і коли неприятель на Україну зверне, то проти нього стати й боронити України буде нікому»<sup>83</sup>. У відповідь на скаргу свого васала Петро I відповідав, що якщо шведи все ж таки підуть до України, то він відразу ж направить до її кордонів армію на чолі з Б.Шереметевим.

Перебуваючи у таборі над Десною поблизу села Салтикова Дівиця, 6 жовтня 1708 р. І.Мазепа відіслав листа до графа Г.Головкіна з відмовою йти на сполучення з «великоросійським військом» і мотивував це тим, що в Україні ось-ось розпочнуться народні заворушення. Через чотири дні, 10 жовтня, Г.Головкін, що на той час дислокувався на чолі російських підрозділів разом із Б.Шереметевим у Почепі, відправив розлогий лист-відповідь до гетьмана. У ньому повідомлялося, що Петро I видав указ, за яким козацьке військо мало негайно сполучитися з основними силами Московського царства. І саме об'єднання «великоросійського» та «малоросійського» регіментів, на думку Г.Головкіна, стало б запорукою для припинення «своєвільств» в українських містах, адже б тоді було легко «усмирити злочинців»<sup>84</sup>. Окрім того, російське військове командування нарешті погоджувалося на попередні скарги-прохання гетьмана й повідомляло його, що готується вирушити разом із військом «в середину України»<sup>85</sup>. Також І.Мазепі наказувалося направити на допомогу київському воеводі Д.Голіцину кількатисячний підрозділ на чолі з досвідченим наказним гетьманом, а самому рухатися до Новгород-Сіверська. Але якби шведи почали б переправлятися через Десну, то І.Мазепа мав би належним чином протидіяти цьому різними військовими засобами, а російська армія на чолі з Б.Шереметевим надійде українцям на допомогу.

І.Мазепа відповідав Г.Головкіну, що готовий би був виконати царські та графські накази, але дуже захворів, а тому просив звільнити його від очільництва діями українського війська. У відповідь граф Г.Головкін, який перебував у сотенному містечку Погар, іменем московського царя розпоряджався призначити наказного гетьмана над козацькими підрозділами та відправити їх негайно відбивати шведські напади у районі між Стародубом та Черніговом<sup>86</sup>. Самому ж гетьману пропонувалося «бути при обозі, залишаючи при собі декілька військ за своїм рішенням за Десною»<sup>87</sup>. Однак, як невдовзі виявилось, український гетьман лише вдавав хворобу задля того, щоб приспати пильність царя Петра I та без перешкод перейти на бік шведського короля. Про вичікування та вагання гетьмана опосередковано засвідчував Г.Адлерфельда, який писав, що І.Мазепа начебто віддав наказ стародубському війту впустити до Стародуба ті війська, які першими встигнуть підійти до мурів міста<sup>88</sup>.

25 жовтня 1708 р. І.Мазепа перейшов на бік Карла XII Густава<sup>89</sup>, а 29 жовтня Петро I вже розіслав до найбільших полків лівобережного Українського гетьманату листи з повідомленням про зраду гетьмана, а також закликами приєднатися до нього та прибуття до Глухова для проведення ради<sup>90</sup>. Окрім того, на військовій раді 30 жовтня, яка відбулася поблизу Новгорода-Сіверського під головуванням Петра I, було вирішено, «дабы светлейшому князю Меншикову с частию войск идти добывать Батурин, где Мазепины единомы-

шленники, полковник Чечель, генеральный ясаул Кениксек с черкасами засели»<sup>91</sup>. На виконання рішень царя та військової ради 2 листопада 1708 р. після двогодинного штурму російські війська захопили й доценту винищили козацьку столицю Лівобережжя<sup>92</sup>. Втрата Батурина, з одного боку, стала відчутною військовою поразкою шведсько-української коаліції, а з іншого, символізувала розрив довголітніх союзницьких стосунків між Україною як васальнозалежною державою та її довголітнім протектором – Московським царством.

## II

Простежимо ідею визрівання відмови мазепинської України від московської протекції. Як уже зазначалося вище, із початком Великої Північної війни та участі козацьких полків лівобережного Українського гетьманату у військових діях проти шведів та їхніх союзників на теренах Естляндії, Ліфляндії, Корони Польської, Великого князівства Литовського та Саксонії розпочалися спорадичні таємні та напівтаємні зустрічі між українською старшиною та прихильниками шведського короля Карла XII Густава.

Очевидно, що тут насамперед треба звернути пильну увагу на результати спеціальної місії стародубського писаря Опанаса Покорського, який 1703 р. за дорученням гетьмана І.Мазепи проводив контррозвідальну діяльність на території Великого князівства Литовського. О.Покорський начебто від імені полковника Михайла Миклашевського вів таємні переговори із троїцьким каштеляном Михайлом Казимиром Котелом задля вивідання правдивої інформації про зміст розмов, які велися під час неодноразових зустрічей між литовським урядовцем та козацьким полковником. Нагадаємо, що тоді козацькі війська під проводом стародубського полковника і наказного гетьмана М.Миклашевського проводили військові дії на території Литви проти прихильників шведського короля Карла XII Густава. Виявилося, що М.Котел пропонував М.Миклашевському агітувати І.Мазепу та його оточення за повернення їх під владу «дідичного пана» польського короля, тобто перехід Лівобережної України до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди 1658 р.

Наданий за результатами поїздки О.Покорського гетьману І.Мазепі документ складався з 17 пунктів і був свого часу відшуканий, опублікований та досліджений О.Оглоблиним<sup>93</sup>. Окрім того, ситуацію навколо місії О.Покорського до Литви добре проаналізував сучасний чернігівський історик С.Павленко<sup>94</sup>. Для того, щоб краще зрозуміти процес визрівання ідеї відмови від царської протекції у середовищі української еліти початку XVIII ст., звернімо увагу на ті «пункти Котела», які засвідчували наявність серед козацької старшини думки про перехід Українського гетьманату до верховності польського короля. При цьому зауважимо, що даний документ став відомим І.Мазепі наприкінці 1703 р., тобто відразу ж після прибуття писаря О.Покорського до Батурина.

Отже, уже у першому пункті йшлося про те, що М.К.Котел із «польського боку», а М.Миклашевський з «української сторони» домовлялися про те, «щоб Україна в такій же вольності процвітала як Корона Польська та Велике князівство Литовське». У п. 4 відзначалося, що литовський урядовець пропонував гетьманському уряду звернутися до Москви із проханням, «щоб цар його милість дозволив на козацьку вольність, подібно до польської». Якби Петро I, йшлося у п. 5 цього документа, «не хотів добровільно погодитися на вольність українську, подібну до польської, а почав би то заперечувати і забороняти, тоді милість ваша (І.Мазепа – Т.Ч.), маючи на нас поляків надію, стане при всій готовності проти царя його милості війною, а ми з військом коронним і литовським будемо поблизу...». У п. 6 обумовлювалося, що «вольність українська буде така, як Річ Посполита коронна і литовська, і така ж буде Річ Посполита третя українська,

і скільки сенаторів із Литви і з Корони, скільки осіб гідних впевнених, стільки ж місць сенаторських засідати мають в Україні... шляхта при своїх вольностях... Чин духовний, міщани при своїх вольностях... (виділення – Т.Ч.)»<sup>95</sup>.

Незважаючи на те, що про зміст розмов між М.Миклашевським<sup>96</sup> і М.К.Котелом І.Мазепа відразу ж повідомив до Москви (а стародубського полковника відсторонив від посади), засвідчуючи тим самим перед Петром І свою вірність, переконані, що саме з того часу гетьман почав серйозно задумуватися над можливістю здобуття для Лівобережної України більших «прав і вольностей», у т. ч. і за допомогою поступового «заялякування» царського уряду можливістю переходу під зверхність іншого володаря, що посилювалося змінами міжнародно-політичної ситуації в умовах Великої Північної війни початку XVIII ст.

Про те, що І.Мазепа саме на зламі 1703–1704 рр. розпочав складну і хитромудру дипломатичну гру зі своїм сюзереном, переконливо засвідчила його розмова із присланим до Батурина урядовцем приказу Малої Росії, московським піддячим І.Никифоровим. Вона відбулася один на один у «гетьманських покоях» у Батурині 16 січня 1704 р., а її зміст гетьман просив передати особисто боярину Федору Олексійовичу. Насамперед, І.Мазепа повідомляв царя, що частина польської магнатерії хоче обрати на королівський трон замість проросійського Августа II Саксонського сина Яна III Собеського – Александра, а потім на чолі з ним рушити війною на «богоспасенний град Київ, і на всю Малу Росію». А тому, зазначав український гетьман, «якщо то їх злий поляків умисел прийде до самого справжнього діла, і почнуть проти держави Царської Величності, прийшов під Малу Росію, війною, то не без труднощів заспокоєння і утримання України Царській Величності буде»<sup>97</sup>.

Таке своєрідне політичне «заялякування» Петра І ймовірною можливістю відкриття «другого фронту» проти Москви підсилювалося поясненням складної внутрішньополітичної ситуації в Україні, яка, на думку І.Мазепа полягала: по-перше, у тому, що «народ малоросійський (найпаче запорожці, маючи в городах батьків і дядьків, і братів, й інших сородичів...) на польські принади, якщо б такі мали бути, швидко схиляється»; по-друге, «що не тільки у Січі Запорозькій, чи в полках городових малоросійських, але і в самих його найближчих гетьманських людях, самої істини та широї вірності й сердечного бажання у підданстві до Царської Величності» немає. Для того, щоб не давати підстав для повстання проти нього та московської влади, гетьман І.Мазепа пропонував Петру І тримати українців у покорі та вірності за допомогою проявлення «людськості й ласки», під чим розумілася необхідність відсутності в діях царя «озлоблення і суровості» проти «народу вільного»<sup>98</sup>.

Наприкінці вересня 1705 р. І.Мазепа прийняв у себе представника короля С.Лещинського шляхтича Станіслава Вольського, при якому була дипломатична інструкція із 7 пунктів. У її п. 3 говорилося, що С.Вольський має оголосити гетьману про «всіляку вольність, яка йому від маєстата і Речі Посполитої буде надана, визволення з-під влади тиранської...»<sup>99</sup>. Якщо І.Мазепа пристане на такий «секретний трактат», то С.Лещинський обіцяв І.Мазепі отримати «гваранції» шведського короля Карла XII та добитися того, щоб в укладеному майбутньому мирному договорі між Швецією та Московською державою першим був записаний пункт про українсько-польський союз та підпорядкування України владі польського короля. Після ознайомлення з польськими пропозиціями гетьман заарештував С.Вольського та відправив його до Петра І. До речі, 4 жовтня 1705 р. гетьман І.Мазепа писав до О.Меншикова, що «елект» С.Лещинський «оферует мне князство Малороссийское, а войску Запорожскому вдвое вольностей прибавку (виділення – Т.Ч.)»<sup>100</sup>.

Продовжуючи задумане щодо здійснення своєрідного політичного тиску на Москву з метою збереження українських «прав і привілеїв», у листі від 13 жовт-

ня 1705 р. з-під Замостя гетьман І.Мазепа старанно перераховував Петру І таємні намагання іноземних володарів перетягнути його на свій бік і таким чином відірвати від Московського царства. Першою такою спробою – засвідчував гетьман – була місія до Батурина у 1688 р. польського шляхтича Доморацького, який діяв від імені Яна III Собеського й хотів перетягнути українського правителя на бік Варшави. Вдруге відірватися від Москви гетьману пропонував кримський хан через полоненого козака під час Кримського походу 1689 р. Утретє йому пропонували виступити проти царя опозиційні донські козаки, які задумали у союзі із Кримським ханством воювати проти своїх колишніх зверхників. І нарешті останньою підступною спробою, як повідомляв І.Мазепа Петра І, була присилка до нього від С.Лещинського шляхтича С.Вольського із пропозицією перейти на бік Шведського королівства<sup>101</sup>.

Як бачимо, про усі «інспірації» іноземних урядів, що були направлені на зміну політичного підпорядкування Українського гетьманату, І.Мазепа відразу ж повідомляв до Москви та заарештовував тих, хто прибував до нього з такими місіями. Так трапилося і з представником С.Лещинського шляхтичем Вольським, якого гетьман відіслав у кайданах до царя. Однак в останньому випадку І.Мазепа все ж таки перейнявся вигідними пропозиціями до нього з боку прошведського короля Речі Посполитої. Про це переконливо свідчило одне з його висловлювань (слова І.Мазепа відтворив згодом П.Орлик), яке було емоційно вимовлене ним після отримання чергової скарги на брутальне поводження російських воєначальників із козацькими старшинами. «Якого ж нам добра згодом сподіватися за наші вірні служби, і хто ж би був такий дурак, як я, щоб під цей час не приклонитися до противної сторони на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене прислав?»<sup>102</sup>.

Очевидно, що хтось із гетьманського оточення працював на московську розвідку, адже про «пропольські» настрої І.Мазепа стало відразу відомо Петру І, який у листі до володаря булави від 24 жовтня 1705 р. висловив своє обурення поведінкою свого васала: «Я зело удивляюсь, что вы еще имеете в себе старое мнение и во искушение приемлете воровские инвенции, которым иначе делать невозможно по слову Христову: не может древо зло плодов добрых творити, ибо сей Лещинский, яко изменник и воров сын, к вам с сим подослал...»<sup>103</sup>. У грудні 1705 р. цар Петро І наказував І.Мазепі, який перебував у Дубно й очолював український військовий «контингент» у Речі Посполитій, залишити замість себе наказного гетьмана та негайно повертатися до Лівобережної України. Побоюючись, що його буде арештовано, І.Мазепа не хотів повертатися до Батурина й виправдовувався перед О.Меншиковим: «Я теды на тое до двору монаршего отписалем так, же хоть бы наинужнейшіи потребности в Украине или крайняя слабость здоровья принуждали мене ку домови ити, то не могут мене от монаршей Его Царского Величества службы отторгнуть і овшем, если будет монаршим интересам потребно, и умерети на оной готовем»<sup>104</sup>.

Як засвідчував пізніше (на допиті у 1716 р.) схоплений у Гамбурзі гетьманський небіж А.Войнаровський його дядько задумав перейти на бік шведів та прошведського короля Речі Посполитої саме під час перебування похідної гетьманської канцелярії в Дубно у 1705 р.<sup>105</sup> Окрім того, зі слів Войнаровського можна було зрозуміти, що вперше про невдоволення гетьмана І.Мазепа московською владою генеральна старшина дізналася під час перебування у Києві взимку 1706–1707 рр. «...Були тоді на Різдво Христове як звичайно в зібранні в дядька мого полковники. І ось тоді я чув звернені до них слова гетьмана: «Коли б не я за вас стояв, то вас би вже давно солдатами зробили»<sup>106</sup>.

«...І на тому присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, а не для інших яких-небудь забаганок, але

для вас усіх, під владою і регіментом моїм перебуваючих, для жінок і дітей ваших, для загального добра матки моєї отчизни бідної України, всього Війська Запорозького і народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при допомозі Божій чинити, щоб ви з жінками і дітьми, і вітчизна з Військом Запорозьким так від московської, як і від шведської сторони, не загинули (виділення – Т.Ч.)»<sup>107</sup>, – із такою патріотично-патетичною промовою звернувся вересневої ночі 1707 р. до канцеляриста Пилипа Орлика гетьман І.Мазепа, обґрунтовуючи своє бажання відмовитися від сюзеренітету Москви. Восени 1707 р. І.Мазепа сказав П.Орлику: «...однако верность мою к Царскому Величеству поти буду непременно продолжать, пока не увижу, с якою потенцією Станислав (Лещинский – Т.Ч.) к границам Украинским придет и какие будут войск Шведских в государстве Московском прогресса; и если не сила наша будет боронить Украины и себе, то для чего и имеем сами и погибель лести и отчизну погубляти? И сам Бог будет видети, что по нужде тое учинилисмо мы и, яко вольный незавоеванный народ, старались о способе целости нашей...»<sup>108</sup>.

Однак на той час позбавитися царської опіки І.Мазепа ще не міг з огляду на такі вагомні причини військово-стратегічного, зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру (їх чітко роз'яснив сам гетьман у таємному посланні до короля С.Лещинського): по-перше, Київ та інші українські фортеці осаджені чисельними російськими гарнізонами; по-друге, основні сили Петра I знаходяться хоча й на території Польщі, але все ж таки ближче до України, ніж армія Карла XII Густава; по-третє, українське суспільство є політично роз'єднаним організмом («не в єдиномишенній суть згоді, і одні хочуть протекції московської, другі схильні суть до протекції турецької, треті смакують собі побратимство татарське, чинячи те з вродженої до поляків антипатії»)»<sup>109</sup>; по-четверте, на Правобережній Україні продовжують бути сильними антипольські настрої; по-п'яте, що кілька тисяч регулярного російського війська завжди перебувають «при боці» гетьмана й не дадуть йому змоги вільно розпоряджатися своїми силами; по-шосте, Річ Посполита й сама потребує консолідації, адже є роз'єднаною на два політичні табори<sup>110</sup>.

Незважаючи на це, у жовтні 1707 р. І.Мазепа, якщо довіряти записам капелана короля Карла XII Нордберга, надіслав таємного листа С.Лещинському із пропозицією допомогти шведам знищити «шість чи сім тисяч московитів, які були в Україні»<sup>111</sup>. Окрім того, швед Нордберг передав такі висловлювання українського гетьмана: «...козаки нічого так не бажають, як мати можливість позбавитися від володарювання царя, на яке вони дивляться як на нестерпне іго. Правда, вони самі його на себе наклали, але це відбулося в той час, коли вони були засліплені обіцянками, що вони збережуть свою свободу і що їм нададуть великі переваги, якими, однак, вони не скористалися»<sup>112</sup>.

Вступ шведського короля до України повинен був викликати необхідність для гетьмана І.Мазепа та його оточення визначатися у війні між Росією та Швецією, чію сторону займати<sup>113</sup>. Найкраще, як це не дивно, позицію українського гетьмана у жовтні 1708 р. пояснив у своїй ґрунтовній із погляду використання архівних документів і матеріалів, але надзвичайно ідеологічно зангажованій книзі відомий радянський історик Є.Тарле. Зокрема він писав, що І.Мазепа «боялся полного разорения Украины от наступающего Карла и отступающего или параллельно идущего русского войска и прежде всего он хотел чтобы окончательный приговор судьбы был произнесен в пользу Карла в коренной России, в Смоленске или в Москве, или под Москвой. Потом он, гетман богатой Украины, уцелевший от фурии войны, как тогда выражались, напишет Петру «вежливое письмо» (так заявил сам И.Мазепа) с благодарностями за прошлое и с известием о расторжении связи с Россией. Это в случае победы Кар-

ла. А в случае поражения Карла в коренной России все-таки можно переменить фронт и так или иначе помириться с царем...»<sup>114</sup>.

Досить інформативною й переконливою з огляду на перебування в українсько-шведському таборі та спілкування з багатьма козацькими старшинами, у т. ч. і з самим гетьманом І.Мазепою, виглядає запис сучасника – словацького просвітителя Даниеля Крмана у «Подорожньому щоденнику» щодо висвітлення мотивацій українського правителя та членів гетьманського уряду відносно зміни протектора для своєї держави: «Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників, він [Мазепа] у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського (?) воеводства (тут, очевидно, йшлося про полки Правобережної України – Т.Ч.). Навпаки – від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує своє королівське слово... Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли...»<sup>115</sup>.

Перебуваючи у першій половині листопада 1708 р. у Бахмачі, І.Мазепа направив свого посланця Нахимовського до С.Лещинського. Той мав передати польському королю лист із проханням терміново надіслати військову допомогу. «Консистенція» для польських підрозділів призначалася в Переяславському, Київському та Ніжинському полках<sup>116</sup>. Як засвідчував Данило Апостол, саме тоді І.Мазепа ознайомив генеральну старшину зі змістом універсалу польського короля С.Лещинського та листів до нього воєводи Руського воеводства Корони Польської С.Яблоновського і підканцлера Великого князівства Литовського С.Щуки. Зокрема у королівському універсалі, за твердженням очевидця, йшлося про надання **«Україні вольностей як в Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському»** (виділення – Т.Ч.)<sup>117</sup>.

Під час дислокації похідного штабу шведського короля у Ромнах на виконання попередніх українсько-шведських домовленостей гетьман І.Мазепа видав універсал до полковника, старшини та жителів Лубенського полку про надання для потреб армії Карла XII Густава 24 тис. возів, 40 тис. свиней, 60 тис. осьмачек муки та 40 тис. осьмачек пшениці<sup>118</sup>. Перебуваючи в середині листопада у Гадячі, І.Мазепа видав ряд універсалів до сотників та в'їтів Полтавського полку з наказом прибути до нього «для певних справ»<sup>119</sup>.

Перебуваючи в Ромнах, на початку грудня І.Мазепа написав листа до С.Лещинського, в якому від імені «всієї України» просив польського короля надіслати необхідну військову допомогу<sup>120</sup>. Із цим посланням до Речі Посполитої гетьман відправив свого посланця, роменського міщанина Ф.Хлюса. Той мав передати королеві гетьманський лист із проханням якнайшвидше прийти на допомогу йому та Карлу XII Густаву. Однак мазепинський посланець на початку січня 1709 р. був перехоплений поблизу правобережного містечка Лисянки солдатами Д.Голіцина й відправлений до Г.Головкіна. Останній запропонував Скоропадському використовувати лист І.Мазепи до С.Лещинського як доказ «запродання малоросійського народу в тяжкую неволю польську» й ознайомити з його змістом усіх жителів Лівобережної України<sup>121</sup>.

Протягом другої половини листопада військо Карла XII Густава перебувало поблизу міста Ромни, 18 листопада 1708 р. гетьман І.Мазепа «пошол на Гадяч и намерение имеет воровское, чтоб ему забунтовать запорожцами»<sup>122</sup>. Наприкінці листопада штаб Карла XII Густава перемістився до полкового Гадяча. Цікаво, що тут шведський монарх-протестант під час дня св. Миколая відвідав

службу в одному з православних соборів міста. Про це залишив запис у своєму щоденнику Д.Крман<sup>123</sup>. Із-під Гадяча компанійські козацькі підрозділи здійснювали виїзди у напрямку містечка Сміли та інших населених пунктів Полтавщини.

16 грудня 1708 р. шведський король Карл XII Густав видав універсал до українського народу, в якому йшлося про те, що він як монарх-сюзерен «гетьмана, Військо Запорозьке і народ малоросійський в оборону нашу приймаю, яко теж публічним цим Універсалом же прийняли оголошуєм, з тим наміром, як його і їх від неправого і недружнього московського панування, **при допомозі Божій, боронити хочемо і доти охороняти і захищати обіцяємо, поки пригноблений народ, скинувши ярмо московське, до давніх своїх не прийде вольностей...** (виділення – Т.Ч.)»<sup>124</sup>. При цьому Карл XII Густав указував на злочинне порушення московською стороною «прав і вольностей» Війська Запорозького<sup>125</sup> та закликав українців бути вірними йому та гетьману І.Мазепі.

Відомо, що певна частина населення найбільших на Лівобережній Україні Ніжинського, Гадяцького та Полтавського полків підтримала заклики шведського короля та українського гетьмана, але з огляду на присутність там російських військ не могла відкрито перейти на бік нового суверена. Підтвердженням цьому, зокрема, було повідомлення В.Долгорукого до Петра I: «Полтавський полк велми скуден провиантом и пробавитца им нечем, а к нынешней шатости запорожцев опасен от них. Тебе, государю, известно, каковы полтавцы шатки и близки к запорожцам..., опасно zelo, чтоб они не пристали к их воровству и пущей бы пакости не наделали»<sup>126</sup>. А жителі Лохвицької сотні перед російськими урядовцями засвідчували, що, незважаючи на перепони, їхній сотник разом зі старшиною подалися до табору І.Мазепи: «... самих начальних [старшин] наших тут (у Лохвиці – Т.Ч.) нема і самі про них не відаємо, де знаходяться»<sup>127</sup>.

Причини і сам процес відмови І.Мазепи від протекції російського царя Петра I та перехід українського регіментаря під зверхність шведського короля Карла XII Густава детально висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії<sup>128</sup>. Узагальнюючи доробок попередників, слід зазначити, що переконливі військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава на початковому етапі Великої Північної війни, капітуляція законнообраного короля Речі Посполитої Августа II Саксонського на користь шведського ставленика С.Лещинського, невдоволення в середовищі українського козацтва зарубіжними походами та будівничими роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату на «балтійському фронті» Північної війни – ці та інші причини, що посилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена – російського царя Петра I (поступове обмеження тим владних повноважень гетьмана-регіментаря, політичної та економічної автономії, спроби реформування і підпорядкування української армії тощо), змусили гетьмана І.Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації лівобережної частини гетьманату лише на Москву, а з 1708 р. і до її кардинальної зміни вже на чолі об'єднаної на той час Козацької держави.

Підтримуємо думку тих дослідників, які відзначали вмотивованість такого вчинку українського гетьмана з погляду політико-правових відносин, які існували на той час у Центрально-Східній Європі. На той час між державами-суверенами та державами-васалами існував суспільний договір, який складався із взаємних прав та обов'язків й передбачав, що в обмін на «захист і пошанування правителів» з боку своїх протекторів підлеглі обіцяли їм «покору, службу і вірність»<sup>129</sup>. Такі домовленості передбачали взаємні добровільні зобов'язання, а їхніми основними елементами з боку європейських суверенів – королів та імператорів – були повага та забезпечення старовинних «прав і привілеїв» своїх підданих, необхідність їхнього військового захисту тощо. У випадку невиконан-



ня протекторами своїх обов'язків щодо протегованих держав їхні правителі – князі, графи, барони, курфюрсти, господарі, гетьмани та ін. – мали законне право на виступ проти володаря, або ж зміну свого патрона на більш лояльного.

Історики вже неодноразово звертали увагу на те, що воєнно-політичний виступ українського гетьмана І.Мазепи проти свого патрона був надзвичайно типологічно подібним до повстань кінця XVII – початку XVIII ст.: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 р.; угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703–1711 рр.; молдавського господаря Димитрія Кантемира проти Османської імперії у 1708 р. та ін.<sup>130</sup> До цього ряду «зрадницьких» виступів залежних правителів проти своїх володарів слід додати ще й те, що у ході Північної війни 1700–1721 рр. гетьман І.Мазепа, на нашу думку, хоча й невдало, але намагався повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха I Вільгельма (1640–1688 рр.), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву *Fuchspolitik*<sup>131</sup>.

Нагадаємо, що з 1525 р. частина бранденбурзьких земель під назвою Пруського герцогства перебувала у васальній залежності від Корони Польської, і лише під час Північної війни 1655–1660 рр. Пруссія звільнилася від зверхності польського короля. У січні 1656 р. Фрідріх I Вільгельм позбавився протекторату Речі Посполитої та перейшов на чолі свого війська на бік його супротивника – шведського короля Карла X Густава. Та через деякий час, у вересні 1657 р., курфюрст надав військову допомогу колишньому патрону, польському королю Яну II Казимиру, але вже в обмін на підписання тим угоди про звільнення Пруссії з-під його опіки. Проаналізувавши дії гетьмана І.Мазепи, який досить добре розбирався у лабіринтах тогочасної європейської політики, можна стверджувати, що в умовах Великої Північної війни він намагався уподібнитися до Фрідріха I Вільгельма та добитися більших «прав і привілеїв» для українських станів, тобто вищого міжнародного політико-правового статусу для Українського гетьманату. Цього він хотів досягнути шляхом лавірування між російським та шведським монархом, але з огляду на нищівну військову поразку Карла XII Густава від Петра I під Полтавою наприкінці червня 1709 р. ці плани так і не набули логічного завершення.

\*\*\*

Отже, з огляду на кардинальну зміну міжнародної ситуації в умовах Північної війни 1700–1721 рр. гетьман І.Мазепа продовжив традицію полівасалітетної політики стосовно оточуючих монархічних дворів, яка розпочала впроваджуватися ще за доби Б.Хмельницького та його наступників на гетьманській посаді. Однією з причин досить частой зміни урядами І.Виговського, Ю.Хмельницького, І.Брюховецького, П.Дорошенка своїх протекторів протягом кінця 50-х – 70-х рр. XVII ст. була неможливість забезпечення об'єднання Українського гетьманату під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання українських правителів між династичними та станово-представницькими монархіями європейського й азіатського континентів. І чи не найголовнішим із них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави, султаном Османської імперії або ж королем Шведського королівства (а саме у цьому чотирикутнику, головним чином, відбувалося «баражування» гетьманів від однієї до іншої протекції) кращих «вольностей» для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також «прав та привілеїв» усіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства, тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу.

Від часу поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві 27 червня 1709 р. Український гетьманат став розглядатися російським урядом вже не як васальнозалежна союзницька держава, а як одна з провінцій (хоча і з залишками багатьох автономних ознак), що дісталася Москві на правах переможця у Північній війні 1700–1721 рр. І хоча маріонетковий уряд гетьмана І.Скоропадського усе ж таки намагався відстоювати «старовинні вольності» козацької України, однак із часом вона почала поступово перетворюватися на обтяжливий «бюрократичний додаток» до державно-політичної системи новопосталої на теренах євразійського континенту Російської імперії.

<sup>1</sup> *Каппелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997. – С.125–144.

<sup>2</sup> *Себайн Д.Г., Торсон Т.Л.* Історія політичної думки / Пер. з англ. – К., 1997. – С.211–212. Див. також: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (вид. друге, доопрацьоване). – К., 2005. – С.7–22.

<sup>3</sup> Із новітньої української історіографії див.: *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997; *Його ж.* До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – К., 1999. – С.102–121; *Сокирко О.* Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Серія історія. – Вип.42. – К., 1999. – С.26–31; *Його ж.* Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 – літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.2. – К., 2002. – С.281–291; *Його ж.* Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 30–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва. Нариси в 2-х томах. – Т.1. – К., 2006. – С.516; Північна війна та її наслідки для України. Збірник матеріалів наукової конференції – Полтава, 1992. Основна російська історіографія Північної війни представлена такими працями: *Карцов А.* Военно-исторический обзор Северной войны. – Санкт-Петербург, 1851; *Баскаков В.* Северная война. 1700–1721 гг. Кампания от Гродна до Полтавы 1706–1709 гг. – Санкт-Петербург, 1890; *Бобровский П.О.* Завоевание Ингрии Петром Великим (1701–1703). – Санкт-Петербург, 1891; *Мышлаевский А.З.* Северная война. Летняя кампания 1708 г. – Санкт-Петербург, 1901; *Кафенгауз Б.* Северная война и Ништадтский мир (1700–1721 гг.) – Москва; Ленинград, 1944; *Koroluk W.* Polska i Rosja a wojna «Północna». – Warszawa, 1954; Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. Сб. ст. – Москва, 1959; *Никифоров Л.А.* Русско-английские отношения при Петре I. – Москва, 1950; *Его же.* Внешняя политика России в последние годы Северной войны: Ништадтский мир. – Москва, 1959; *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971; *Беснятых Ю.Н.* Россия и Финляндия во время Северной войны 1700–1721 гг. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1980; *Возгрин В.Е.* Россия и европейские страны в годы Северной войны. – Ленинград, 1986; *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – Москва, 1990. Шведська історіографія: *Adlerfeld G.* Leben Carls des XII, Königs von Schweden. – Band 1–3. – Frankfurt; Leipzig, 1740–1742 (перевидання: *Ablerfeld G.* Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede. – Amsterdam, 1940); *Stille A.* Carl XII's falttagsplaner 1707–1709. – Lund, 1908 (рос. переклад: *Смилле А.* Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. – Санкт-Петербург, 1912); *Bengtsson F.* Karl XII's levnad. – Stockholm, 1936; *Baumgardt R.* Karl XII – der Held aus Norden. – Berlin; Leipzig, 1938; *Haintz O.* König Karl XII von Schweden. – Berlin, 1958; *Jonasson G.* Karl XII: polska politik 1702–1703. – Stockholm, 1968; *Karlsson A.* Den jämlike undersaten: Karl XII's formogenhetsbeskattning 1713. – Stockholm, 1994; *Стриндберг А.* Карл XII. – Москва, 2002; *Liljegren B.* Karl XII. – Lund, 2004; *Brunner E.* Carolus Rex, Albert Bonnier. – Stockholm, 2005.

<sup>4</sup> Саме «монаршою службою», тобто службою монарху Московського царства Петру I означувалася участь українського війська у Північній війні 1700–1721 рр. (Див., наприклад: Універсал І.Мазепи про надання командування глухівському сотнику О.Турянсько-

му від 9.III.1701 р. із Фастова // Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Част.II. – К.; Львів, 2006. – С.267).

<sup>5</sup> Лист І.Мазепи до Петра I від 28.VIII.1700 р. з Батурина // Сіверянський літопис. – №1. – 2003. – С.63–67. Див. також: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С.Павленко. – К., 2007. – С.201–202.

<sup>6</sup> Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.201.

<sup>7</sup> Мельник Г. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К., 1999. – С.103, 105.

<sup>8</sup> Відомо, що бл. 2 тис. українських козаків дислокувалися у Гдові. Окрім того, 4 охотницьких полки під керівництвом Г.Пашковського, Ф.Степановича, Д.Чечеля та Л.Шульги перебували в Печерському монастирі неподалік Ізборська (Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С.249–250).

<sup>9</sup> Сокирко О. Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка. Серія «Історія». – Вип.42. – К., 1999. – С.26–31.

<sup>10</sup> Бутурлін Д. Военная история походов россиян в XVIII ст. – Ч.1. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1819. – С.106–108; Балашова Ю.П. Из истории Великой Северной войны: начало Малой войны – зима 1700–1701 // Ученые записки Московского общедоступного института. – Т.LXXIV. – Москва, 1958. – С.201–207; Мельник Г. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – С.105–120; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – С.256–257.

<sup>11</sup> Гадяцький полк М.Бороховича, який перед цим дійшов до Пскова, нараховував 3 тисячі 847 козаків (Дядиченко В. Украинское казачье войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. – Москва, 1959. – С.249).

<sup>12</sup> Залишивши 2 компанійські полки на Псковщині на початку 1702 р., корпус Д.Апостола повернувся на батьківщину (Устрялов П. История царствования Петра Великого. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1863. – Приложения. – С.206).

<sup>13</sup> Военно-походный журнал генерал-фельдмаршала Б.Шереметева // Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1871. – С.80.

<sup>14</sup> Цит. за: Балашова Ю.П. Из истории Великой Северной войны. – С.188.

<sup>15</sup> Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУВ ІР). – Ф.8. – Спр.№228м. – Арк.114; Сокирко О. Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 – літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.2. – К., 2002. – С.282.

<sup>16</sup> Цит. за: Дядиченко В. Украинское казачье войско в конце XVII – начале XVIII в. – С.259.

<sup>17</sup> Маркевич Н. История Малороссии. – Т.4. – Москва, 1842. – С.149–150.

<sup>18</sup> Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. – Москва, 1995. – С.545; Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. – К., 2003. – С.327.

<sup>19</sup> Випадки повернення не лише окремих козаків, але й цілих підрозділів українського війська з театру бойових дій Північної війни постійно турбували гетьманський уряд І.Мазепи включно до 1708 р. (Див. наприклад: Лист І.Мазепи до царя Петра I від 10.I.1708 р. з Батурина // НБУВ ІР. – Ф.III. – Спр.7060–7148. – Арк.119–121 зв. Опубл.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – С.163–165).

<sup>20</sup> Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К., 2001. – С.241.

<sup>21</sup> Наприклад, у відомостях про службову кар'єру лубенського полкового осавула Андрія Петровського у п. 18 читаємо: «Похід з полковником стародубським Миклашевським, посилено і наш Лубенський йому надано з іншими полками, під Бихів и Більцекевича взяли, в якій службі був я осавулом полковим» (Лазаревський А. Показание о службах лубенского полкового осавула А.Петровского // Киевская старина. – Т.LXV. – 1899. – С.7–12).

<sup>22</sup> Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия и Украина: история взаимоотношений. Сб. статей. – Москва, 1997. – С.95.

<sup>23</sup> Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО України). – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.65; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Част.ІІ. – С.316.

<sup>24</sup> Зокрема у листі Г.Долгорукого до І.Мазепи від 20.II.1703 р. йшлося про «желания корунных гетманов, дабы с Мазепою против шведского войска имели согласие и помогал им своим поиском» (Архив Санкт-Петербургского Института истории РАН (далі – Архив СПИИ РАН). – Ф.83. – Оп.1. – №1. – Л.36; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т.Таирова-Яковлева. – Вып.1: 1687–1705 гг. – Санкт-Петербург, 2007. – С.33).

<sup>25</sup> Грамота Петра I гетьману І.Мазепі від 20.II.1704 р. з Москви // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №517. – Л.1–1 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып.1. – С.77–78. У приписці до цієї грамоти, що була зроблена рукою українського канцеляриста в Батурині 1.III.1704 р. зазначалося: «В дванадцять полків військо (козацьке – Т.Ч.) у сполученні з військами саксонськими 22 полка».

<sup>26</sup> Кордт В. Матеріали зі Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – початку XVIII ст. // Український археографічний збірник. – Т.III. – К., 1930. – С.26–28.

<sup>27</sup> Мемуари Лавренія Франциска Раковського (публ. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – №2–3. – 2004. – С.29–30.

<sup>28</sup> Лист І.Мазепи до великого коронного гетьмана Речі Посполитої А.Сенявського від 16 травня 1705 р. із Батурина (публ. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – №1. – 1998. – С.99–100. Див. також: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.213–214. Дана інформація підтверджується змістом листа Ф.Головіна до І.Мазепи від 21.IV.1705 р., в якому також вказувалося, щоб при поході на Брест-Литовський війська І.Мазепи «зацепили маетности Потоцких, и из них всякой скот забрав, отослать в войско Царского Величества за их противность» (Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №1. – Л.1–1 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т.Таирова-Яковлева. – Вып.1: 1687–1705 гг. – С.111).

<sup>29</sup> Грамота Петра I гетьману І.Мазепі від 27.IV.1705 р. із Москви // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №522. – Л.1–1 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып.1. – С.112–115.

<sup>30</sup> Лист Петра I до гетьмана І.Мазепи від 19.VI.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1893. – С.364–365.

<sup>31</sup> Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 27.VII.1705 р. з-під Збаража // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №18. – Л.1–3 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.139–143.

<sup>32</sup> Лист І.Мазепи до Ф.Головіна від 22.VIII.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – С.910–913.

<sup>33</sup> Виписка із листа Ф.Головіна до І.Мазепи від 18.VIII.1705 р. // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №1. – Л.26; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып.1. – С.112–115.

<sup>34</sup> Лист І.Мазепи до О.Меншикова за серпень–вересень 1705 р. з Люблінського воєводства // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №19. – Л.1–1 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.143–144.

<sup>35</sup> Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 1.X.1705 р. з-під Красного Ставу // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №21. – Л.1–3 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.145–147.

<sup>36</sup> Уривок з анонімної рукописної газети від 10.IX.1705 р. (публ. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – №2–3. – 2004. – С.29–34.

<sup>37</sup> У відомостях про початок військової служби козацького старшини, сина полковника Прокопа Силевича Тимофія, наприклад, читаємо: «Став я служити в 1705 р. і був у поході під Замостям...» (Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.4. – К., 1914. – С.613).

<sup>38</sup> Лист Ф.Головіна до гетьмана І.Мазепи від X.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – С.1014.

- <sup>39</sup> Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 4.X.1705 р. // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №23. – Л.1–2 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.149–150.
- <sup>40</sup> Статті Петра І до гетьмана І.Мазепи від 20.X.1705р. // Там же. – С.468–469.
- <sup>41</sup> Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 9.IX.1705 р. з військового обозу // Исторический журнал. – №12. – 1940. – С.74.
- <sup>42</sup> Універсал І.Мазепи про надання П.Полуботку командування над козацьким військом від 9.XI.1705 р. з табору під Замостям // ЦДАВО України. – Ф.3561. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.75; Універсали Івана Мазепи. – Част.ІІ. – С.353.
- <sup>43</sup> Лист Ф.Головіна до гетьмана І.Мазепи від 26.XI.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – С.1050.
- <sup>44</sup> Лист І.Мазепи до гадяцького наказного полковника від 1 грудня 1705 р. з Дубна // Киевская старина. – №73. – 1901. – С.10–11.
- <sup>45</sup> Про «місію Вольського» див.: Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К., 2008. – С.159–160.
- <sup>46</sup> Лист І.Мазепи до О.Меншикова за грудень 1705 р. з Дубна // Архив СПИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №27. – Л.1–5 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.155–158.
- <sup>47</sup> Лист І.Мазепи до гадяцького наказного полковника від 21.XII.1705 р. з Дубна // Киевская старина. – №73. – 1901. – С.10–11.
- <sup>48</sup> Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.708.
- <sup>49</sup> Лист І.Мазепи до Петра І від 11.II.1706 р. з Дубна // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.4. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1893. – С.574–576.
- <sup>50</sup> Лист І.Мазепи до Ф.Головіна за 1706 р. з Дубна // НБУВ ІР. – Ф.ІІІ. – Спр.7060–7148. – Арк.188–190. Опубл.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – С.142–143.
- <sup>51</sup> Універсал І.Мазепи до шляхти Волинського воєводства від 16.II.1706 р. з Дубна // Архив ЮЗР. – Ч.ІІІ. – Т.2. – С.686–688; Універсали Івана Мазепи. – Част.ІІ. – С.354–355.
- <sup>52</sup> Лист І.Мазепи до російського боярина від 18.III.1706 р. з Мінська // НБУВ ІР. – Ф.ІІІ. – Спр.7060–7148. – Арк.221–224 зв. Опубл.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – С.144–146. У відомостях про військову службу козацького старшини Тимофія Силевича читаємо: «...в 1706 р. був у Несвіжі, де шведи нас розбили і полковника нашого Миклашевського убито, і звідти піший вийшов» (Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.4. – С.613).
- <sup>53</sup> Як дослідив В.Станіславський, гетьман І.Мазепа зібрав гроші для викупу полковника Миновича та інших полонених козаків і передав їх російському урядовцю Л.Долгорукову. Однак ця сума з різних причин так і не потрапила до шведського командування, хоча декілька переяславських сотників все ж таки втекли з полону (Станіславський В. Від упорядника / З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. – С.7).
- <sup>54</sup> Письма и бумаги Петра Великого. – Т.4. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1893. – С.857–858; Оглоблин О. Указ. праця. – С.242–243.
- <sup>55</sup> Письма и бумаги Петра Великого. – Т.4. – Вып.2. – С.862.
- <sup>56</sup> Лист І.Мазепи до царя Петра І від 22.V.1706 р. з Гомеля // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.4. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1893. – С.860–861.
- <sup>57</sup> Лист І.Мазепи до царя Петра І від 23.IX.1706 р. з Києва // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.4. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1893. – С.1022.
- <sup>58</sup> Грамота Петра І гетьману І.Мазепі від 18.I.1707 р. // Масловский Д. Северная война. Документы 1705–1708 гг. – Санкт-Петербург, 1892. – С.166.
- <sup>59</sup> Масловский Д.Ф. Северная война. Документы 1705–1708 гг. – С.171.
- <sup>60</sup> Універсал І.Мазепи до полковників і старшин Війська Запорозького від 26.IV.1707 р. з Жовкви // Російська наукова бібліотека в Санкт-Петербурзі, відділ рукописів. – Ф.731. – №873 (копія 1831 р. з оригіналу, який належав кн. Д.Долгорукому). Опубл.: Яковлева Т. Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів // Український археографічний щорічник. – Вип.8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.542–543. Цей документ Т.Яковлева помилково датувала 1702 р., хоча відомо, що того року гетьман І.Мазепа у Жовкві не був.
- <sup>61</sup> Цит. за: Маркевич Н. История Малороссии. – Т.IV. – Москва, 1842. – С.164.

<sup>62</sup> Лист І.Мазепи до австрійського цісаря Йосифа І // Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К.; Полтава, 1995. – С.241–242 (переклад з німецької В.Дятлова). Див. також: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.226–227.

<sup>63</sup> Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 26.II.1708 р. з Фастова // Исторический журнал. – №12. – 1940. – С.75 (публ. Г.Георгієвського).

<sup>64</sup> Лист І.Мазепи до коронного мечника (публ. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – №1. – 1998. – С.102.

<sup>65</sup> Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 5.VII.1708 р. з обозу (публ. Г.Георгієвського) // Там само. – С.77.

<sup>66</sup> Лист Петра І до гетьмана І.Мазепи від 10.VII.1708 р. // Маркевич Н. История Малороссии. – Т.4. – С.186.

<sup>67</sup> Лист Петра І до гетьмана І.Мазепи від 8.VIII.1708 р. з Горок (у поході до Мстиславля) // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – Ч.2. – С.158.

<sup>68</sup> Лист Петра І до гетьмана І.Мазепи від 16.VIII.1708 р. з Мстиславля // Маркевич Н. История Малороссии. – Т.4. – С.158.

<sup>69</sup> Лист Петра І до гетьмана І. Мазепи від 6.IX.1708 р. з Улановичів // Там же. – С.159.

<sup>70</sup> Лист Петра І до гетьмана І.Мазепи від 14.IX.1708 р. з Латрів // Там же. – С.195.

<sup>71</sup> Письма и бумаги Петра Великого. – Т.8. – Вып.1. – №2516. – С.55.

<sup>72</sup> Материалы Военно-учёного архива Главного штаба / Под. ред. А.Ф.Бычкова. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1871 – С.639–640.

<sup>73</sup> З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – С.175.

<sup>74</sup> Письма и бумаги Петра Великого. – Т.7. – Вып.2. – Москва; Ленинград, 1946. – С.681.

<sup>75</sup> Лист І.Мазепи до Г.Головкіна від 6 жовтня 1708 р. з обозу над Десною // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.163–167.

<sup>76</sup> «Грамота Государя к Гетману Мазепе о выводе войск из Малороссии пред прибытием в неё шведов» від 20.IX.1708 р. з обозу з-під Могутова // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.2. – С.159–160.

<sup>77</sup> Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.2. – С.165.

<sup>78</sup> Там же.

<sup>79</sup> Там же. – С.167.

<sup>80</sup> Цит. за: Подьяпольская Е. Военные советы 1708–1709 гг. // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. – С.123.

<sup>81</sup> Чтения ОИДР. – Кн.І. – 1859. – С.163–168.

<sup>82</sup> Сокирко О. Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 – літо 1709 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.2. – С.283.

<sup>83</sup> Лист Петра І до гетьмана І.Мазепи від 20.IX.1708 р. з обозу біля Могутова // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – С.160.

<sup>84</sup> Лист Г.Головкіна до гетьмана І.Мазепи від 10.X.1708 р. з Почепа // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – С.160–163.

<sup>85</sup> Там же. – С.163.

<sup>86</sup> Лист Г.Головкіна до царя Петра І від 16.X.1708 р. з Погара // Труды императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1909. – С.61–62.

<sup>87</sup> Там же.

<sup>88</sup> Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII. – Т.ІІІ. – Р.354; Див. також: Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. – Москва, 1958. – С.215.

<sup>89</sup> Залишився опис зустрічі гетьмана і старшини зі шведським королем, залишений очевидцем, словом Даніелем Крманом: «Він (Мазепа – Т.Ч.) прийшов до короля з малою кількістю вояків, які замість прапора несли довгу жердину (бунчук – Т.Ч.), верх якої був оздоблений позолоченою кулею з великою кінською гривною. Це була хоругва воеводи, інші були менші, частково з кулями, частково з шовку, котрий був означений

знаком хреста, але згадані гриви вже не мали. Після авдієнції І.Мазепа сидів за столом з Найяснішим королем, який сам зайняв один бік довжелезного стола. На другому боці стола, праворуч від короля сидів І.Мазепа зі своїми вельможами. Їх було здається десять... Коли закінчився обід, король захоочений новиною, попросив принести мазепинську хоругву. Мазепа, одначе, відійшов до своїх частин, розташованих в сусідніх, переповнених шведами місцях...» (*Крман Д.* Подорожній щоденник (*Itinerarium 1708–1709*). – К., 1999. – С.37).

<sup>90</sup> Листи Петра І до полтавського, чернігівського та наказного ніжинського полковників від 29 Х.1708 р. з обозу біля с. Погребки на Десні // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.776–777.

<sup>91</sup> Письма и бумаги Петра Великого. – Т.8. – Вып.2. – С.873; *Подьяпольская Е.* Военные советы 1708–1709 гг. // Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. – С.126.

<sup>92</sup> Про це ширше див.: *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. – К., 2007.

<sup>93</sup> *Оглоблин О.* До історії української політичної думки на початку XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Т.ХІХ. – К., 1928. – С.238–241.

<sup>94</sup> *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.55–57.

<sup>95</sup> Таємні переговори троцького каштеляна М.К.Котела з гетьманським представником О.Покорським за 1703 р. (Молодечна. Литва) // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.266.

<sup>96</sup> М.Миклашевського спочатку було відсторонено від полковництва, але після короткого ув'язнення він знову керував козацькими підрозділами під час Північної війни й загинув у битві зі шведами під Несвіжем весною 1706 р. Влітку 1703 р. І.Мазепа звертався до Петра І із пропозицією не надсилати Миклашевського до Москви, щоб не викликати невдоволення в інших полковників. На що цар відповів гетьманові: «Смотреть над ним; только все отсрочить подлинно до бытности» (Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1889. – С.195).

<sup>97</sup> Запис сказаного І.Мазепою московському піддядчому І.Никофорову від 16.І.1704 р. у Батурині // Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – Ч.2. – С.44–47.

<sup>98</sup> Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским. – Ч.2. – С.46.

<sup>99</sup> Цит. за: *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.4. – Москва, 1842. – С.161–163.

<sup>100</sup> Лист І.Мазепи до О.Меншикова від 27.VII.1705 р. з-під Збаража // Архив СПН РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №25. – Л.1–2 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.149–150.

<sup>101</sup> Лист І.Мазепи до Петра І від 13.X.1705 р. з-під Замостя // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1893. – С.1012–1014.

<sup>102</sup> Основа. – Октябрь. – Петербург, 1862. – С.2.

<sup>103</sup> Лист Петра І до гетьмана І.Мазепи від 24.X.1705 р. // Письма и бумаги Петра Великого. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1893. – С.474–475.

<sup>104</sup> Лист І.Мазепи до О.Меншикова за грудень 1705 р. з Дубна // Архив СПН РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №27. – Л.1–5 об.; Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.155–158.

<sup>105</sup> Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.732.

<sup>106</sup> Там само. – С.733.

<sup>107</sup> Там само. – С.354.

<sup>108</sup> Там само. – С.356.

<sup>109</sup> Там само.

<sup>110</sup> Там само.

<sup>111</sup> *Nordberg J.A.* Histoire de Charles XII. – Т.ІІ. – Р.190.

<sup>112</sup> Ibid.

<sup>113</sup> Труды русского военно-исторического общества. – Т.ІІ. – С.154.

<sup>114</sup> *Тарле Е.* Северная война. – С.237.

<sup>115</sup> *Крман Д.* Подорожній щоденник (*Itinerarium 1708–1709*) / Упор. М.Неврий. Перекладали зі словацької О. і Г.Булахи. – К., 1999 (переклад здійснено за виданням: *Krman D.* Itinerarium. Cestovny dennik z rokov 1708–1709. – Bratislava, 1969). – С.38.

<sup>116</sup> *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2001. – С.327–328.

- <sup>117</sup> Цит. за: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.410.
- <sup>118</sup> Свідчення на допитах лохвицького сотника Яременка від 8.XII.1708 р. // *Грушевський О.* Глухів і Лебедин (1708–1709) // *Записки НТШ.* – Т.92. – Львів, 1909. – С.61–63.
- <sup>119</sup> Універсал І.Мазепи до опошнянського сотника та вїта від 19.XI.1708 р. з Гадяча // *НБУВ ІР.* – Ф.VIII. – Спр.1771–1845. – Арк.23. Опубл.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – С.182.
- <sup>120</sup> Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. «Малороссийские дела» (1708 г.). – Д.103. – Л.2; *Тарле Е.* Северная война. – С.262–263.
- <sup>121</sup> Лист Г.Головкіна до гетьмана І.Скоропадського від 22.I.1709 р. з Сум // *Матеріали Военно-учёного архива Главного штаба.* – Т.1. – С.640–641.
- <sup>122</sup> Лист А.Ушакова до О.Меншикова від 20.XI.1708 р. з Талалаївки // *Труды Императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.).* – Т.3. – Санкт-Петербург, 1909. – С.24.
- <sup>123</sup> «На святого Миколая після звінання всіх дзвонів сходились до церков, які оздоблювали великою кількістю запалених свічок. Був виставлений образ святого Миколая, котрого всі цілували, затримуючи порядок між чоловіками і жінками... На цю службу прийшов Королівська Величність зі своїми міністрами...» (*Крман Д.* Подорожній щоденник. – С.51).
- <sup>124</sup> Універсал Карла XII до українського народу від 16.XII.1708 р. з Ромен // *Маркевич Н.* История Малороссии. – Т.4. – Москва, 1842. – С.260–270.
- <sup>125</sup> Промовистим фактом є те, що в оригіналі маніфесту Карла XII, що потрапив до росіян і зберігається в РГАДА (Ф. «Шведские дела» (1708 г.). – Д.6. – Л.1–4) було витерто перші речення, в яких перераховувалися «образи», нанесені московським царем Шведському королівству (*Тарле Е.* Северная война. – С.265).
- <sup>126</sup> Письма и бумаги Петра Великого. – Т.7. – Вып.2. – С.692.
- <sup>127</sup> Там же. – Т.8. – Вып.2. – С.876.
- <sup>128</sup> Слід вказати на укладену істориком О.Ясем «Вибрану бібліографію про гетьмана Івана Мазепу» розміщену в додатках (с.426–443) до монографії: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба (друге видання). – Нью-Йорк; К., 2001. Див. також підготовлену С.Павленком «Бібліографію публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І.Мазепу та його добу, що нараховує 1 тисячу 757 позицій (*Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.458–549).
- <sup>129</sup> Див., наприклад: *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. – Kingston and Monreal, 1986.
- <sup>130</sup> *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – С.8. Порівн.: *Артамонов В., Кочегаров К., Курукин И.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – Санкт-Петербург, 2008. – С.15.
- <sup>131</sup> Докл. див.: *Huttl L.* Der Grosse Kurfürst Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Eine politische Biographie. – Munchen, 1984; *Szymczak B.* Fryderyk Wilhelm. Wielki Elektor. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2006.

*The article is dedicated to 300th anniversary of hetman Ivan Mazepa's military-political speech, of Ukrainian-Swedish Union and Poltava Battle. The author examines participation of early-modern Ukrainian state in the Great Northern War of 1700–1721 that is shown through the change of international and military-political situation in Central, Northern and Eastern Europe. The article reveals the formation of idea and reasons for severance of relations between Ukrainian Hetmanat and Moscow tsar Peter I and motivation of I.Mazepa's passing onto the Swedish king Karl XII Gustav's side.*